

FIGYELŐ

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: STATISZTIKUS, SZOCIOLÓGUS, DEMOGRÁFUS. ÉLETRAJZI VÁZLAT

TÓTH PÁL PÉTER

1949-ben a legújabb kori történelmükbe betüremkedő, mindent szabályozni, meghatározni akaró politikai hatalom Cseh-Szombathy László előtt is eltorlaszolta azt az életpályát, amelyet diákként elképzelt, s amelynek megvalósulásában nem is kételkedett. Elképzelései illuzórikussá váltak. Újabb reményt 1956 októberének változásai jelentettek számára, amelyek ha nem is biztosítottak szabad teret egykori álmai megvalósulásának, de 1957-től mégis lehetőséget adtak számára, hogy – korlátok között ugyan – a társadalmi folyamatok tudós kutatója legyen. Ennek megkéséssel kiteljesedését a rendszerváltoztatás hozta meg számára.

Cseh-Szombathy László 1925. június 8-án nagy múltú, jelentős hagyományokkal rendelkező református családban született Budapesten.¹ Édesapja ekkor az Orvostudományi Egyetem Belgyógyászati Klinikájának tanársegédje volt, később pedig a Bethesda kórház belgyógyász főorvosa lett. Édesanyja az orvosegyetem gyermekklinikáján dolgozott.

Cseh-Szombathy László szellemi fejlődésére, nézeteinek alakulására a családi háttér, a család szellemi öröksége, s mindenekelőtt apai nagyapja, aki a pápai református kollégium orvosa s egyben a református gyülekezet főgondnoka volt, gyakorolt jelentős hatást. Ez a háttér óvta, védte, erkölcsi és intellektuális vonatkozásban is segítette, s egyben követendő példát jelentett számára. A szűkebb és tágabb családi környezetben sokféle hatás érte, s ezek nemcsak megalapozták sokirányú érdeklődését és tájékozódását, hanem szellemi fejlődésében is fontos szerepet játszottak.

Elemi iskolai tanulmányait 1931-ben Budapesten, Muraközy Ilona magániskolájában kezdte, majd a Cukor utcai községi elemi iskolában folytatta. 1935-től a Lónyai utcai Református Gimnáziumba került, ahol 1943-ban kitűnő eredménnyel érettségizett. Alapvetően humán érdeklődésű volt, és tantárgyai közül elsősorban a történelem és a földrajz vonzotta. Sokat olvasott. Érdeklődését sajátosan befolyásolta az, ami későbbi pályaválasztásában is szerepet játszott: még ötödikes gimnazistaként ajándékba kapta Otto Hübner *Weltstatistik* című munkáját. A gimnáziumi évek – a tárgyi ismeretek és a készségek fejlesztése terén kapott segítség mellett – abból a szempontból is fontosak voltak számára, hogy tanárai nemcsak önálló gondolkodásra, hanem arra is megtanították, hogy mások véleményét ne csak meghallgassa, hanem hogy saját álláspontjának kialakításakor figyelembe vegye, és fel is használja azokat.

¹ Az életút felvázolásában támaszkodtam Cseh-Szombathy László visszaemlékezésére (Életem, ahogy 77 éves koromban visszaemlékezem), amely kéziratban található a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet könyvtárában. A visszaemlékezés első része *A hét nemzedék* címmel a Magyar Szemle-ben (Új folyam XIII. 3–4. szám. 2004. április, 47–70.) jelent meg.

Nem volt politikus alkat, ennek ellenére életében a politika közvetett módon fontos szerepet játszott. Még kisdíák volt, amikor édesapja kisgazdapárti politikus lett, s így számára addig nem ismert emberekkel, a harmincas évek elismert ellenzéki politikusai-val ismerkedhetett meg, miközben akaratlanul is fültanúja, részese volt az 1931-es országgyűlési választásokkal kapcsolatos, szülői házban lezajlott megbeszéléseknek. Édesapja az 1931-es országgyűlési választások során sikertelen kampányt folytatott, négy év múlva, 1935-ben azonban képviselővé választották. Ezt 1939-ben ismét sikertelen választási kampány követte. A politika tehát folyamatosan jelen volt a családban, s így Cseh-Szombathy László életében is. A választások során szerzett tapasztalatok, a vidéki kortes utak hasznos segítséget jelentettek neki abban, hogy a korabeli magyar társadalom szociális, politikai, gazdasági viszonyait közvetlenebb formában is megismerhesse.

Mivel gyermekkorától a történelmi pálya lebegett szemei előtt, amelynek csúcsa az egyetemi tanárság lett volna, érettségi után, 1943 szeptemberében a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán folytatta tanulmányait. Történelmi és földrajzi előadásokat hallgatott, s bár a középiskolai tanári karrier nem vonzotta, ennek ellenére az egyetem Tanárképző Intézetébe is beiratkozott. Tanárai közül mindenekelőtt Alföldi András, Mályusz Elemér, Láng Sándor és Mendöl Tibor óráit látogatta.

1944 áprilisában, a háborús viszonyok miatt az egyetemet bezárták. 1944. október 16-át követően édesapja óvatosságból Ete faluba küldte, ahol hivatalosan a jegyző munkáját segítette. A harcok elmúltával apai barátja, Oltványi Imre mellett, akit a debreceni ideiglenes kormány a Nemzeti Bank elnökévé nevezett ki, a titkári teendőket látta el. 1945 júliusában azonban Oltványi Imrét az ideiglenes kormány pénzügyminiszterré nevezte ki, melynek következtében Cseh-Szombathy László választás elé került. Mivel továbbra is a történelmi hivatás lelkesítette, a banki karrier helyett az egyetemi tanulmányok folytatását választotta. Ekkor, 1945 őszén, történelem- és társadalomszemléletének alakulására Hajnal István professzor előadásai voltak a legnagyobb hatással. Aktívan bekapcsolódott Hajnal szemináriumának munkájába, ahol többek között Comte és Spencer munkáival is megismerkedett. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan édesapja mellett, aki ekkor a Népjóléti Minisztérium politikai államtitkára volt, politikai szerepet is vállalt. A Kisgazdapártnak az 1945 októberében megrendezett helyhatósági választásokon elért eredményét saját sikerének is tekintette.

Az 1946/47-es tanévben Cseh-Szombathy Lászlónak lehetősége nyílt arra, hogy tanulmányait Svájcban folytassa. 1946 őszét a Bázeli Egyetemen, 1947 tavaszát pedig a Genfi Egyetemen töltötte. Mindkét helyen elsősorban szociológiai előadásokat hallgatott. Visszatérve, 1947 őszén továbbra is Hajnal István óráit látogatta, de mellette Szalai Sándor szemináriumába is beiratkozott. Szemináriumi szereplése alapján még a tanév során felvételt nyert a Szalai által vezetett Társadalomtudományi Intézetbe. Ezzel – egész életútját meghatározó érvénnyel – új perspektíva nyílt meg előtte. Ebben – Szalai Sándor személyes hatása mellett – fontos szerepet játszott a Társadalomtudományi Intézetben végzett tudományos munka, az intézet közössége. Fontos volt számára az a barátság, amely közte és az intézet tagjai közül mindenekelőtt Perjés Géza, Harsányi János és Szabó Dénes között kialakult. Mindezek hatására feladta a történelmi pályát, és a szociológiát választotta. Érdeklődésének középpontjába a társadalmi folyamatok megismerése és megértése került. Ez visszatükröződött abban is, hogy disszertációjának témáját megváltoztatta, a svájci és magyar parasztság fejlődését összehasonlító elemzés helyett a Szalai Sándor által javasolt téma, a *XX. Század* című társadalomtudományi folyóirat húsz évfolyamának feldolgozásába kezdett. Disszertációját 1948 novemberére

készítette el. Szalai azonban kifogásokat keresve a benyújtott dolgozat átdolgozását javasolta. Nem annak színvonalát kifogásolta, hanem a kommunisták részéről a személyét érő támadások miatt úgy vélte, nem lenne szerencsés, ha az intézet első diplomázója egy kispap fia lenne.

Röviddel ezt követően, 1949 februárjában Szabó Dénes elhagyta az országot, és ez Cseh-Szombathy László intézeti helyzetét is érintette. Cseh-Szombathy ugyanis – a lassan teljesen megváltozott politikai viszonyok között és az átalakult intézeti légkörben – érezve a származása, kispapapárti politikusokhoz fűződő kapcsolatai miatt köréje szövődő bizalmatlanságot, tanári vizsgáira hivatkozva kivált az intézetből. (Döntését Szalai Sándor nagy megkönnyebbüléssel fogadta.)² Cseh-Szombathyt realitásérzéke ezután sem hagyta cserben. Gyorsan váltott, és „feledve” a szociológiai ihletésű doktori disszertációját, az *„Észak-Nyugat Dunántúl népmozgalmának változásai 1890 és 1930 között”* címmel írt egyetemi szakdolgozatot. S bár a szociológia művelésére a továbbiakban már semmiféle nyilvános lehetősége nem volt, mégis – anakronisztikus módon – a Perjés Gézával és Harsányi Jánossal folytatott, nyilvános kereteket nélkülöző egyetemen kívüli szakmai megbeszéléseik, vitáik hatására Cseh-Szombathy László ekkor vált a szociológia elkötelezett hívévé. Mindezek közepette a tanári diplomához szükséges vizsgákat letette. Szakdolgozatának pozitív elbírálását követően, 1950 júniusában középiskolai tanárrá avatták. Ezt megelőzően még 1950 májusában fontos változás történt életében, a diploma megszerzését megelőzően ugyanis megnősült.

A politikai helyzet gyökeres átrendeződése egyértelművé tette számára, hogy a kutatói pálya lezárult előtte. Ezt tudomásul véve, 1950 szeptemberében, a központi minisztériumi elhelyezés eredményeképpen, a kőbányai Szent László téri általános iskolában kezdte meg tanári munkáját. Itt 1953 szeptemberéig tanított, amikor a kispesti Landler Gimnáziumba helyezték. Tanárként is folyamatosan képezte magát. A történelemre koncentrált, de élt benne a remény, hogy még szociológiával is foglalkozhat. Ennek következtében – a történelmi szakirodalom mellett – szociológiai, szociográfiai, statisztikai műveket és a szociológia módszertanával foglalkozó szakirodalmat olvasott. Olvasmányairól rendszeresen beszámolt egykori gimnáziumi történelem tanárának, Ravasz Jánosnak. Kitartásának, belső késztetésének, igényességének és szorgalmának, a reménytelen helyzet dacára is folytatott állandó önképzésének meglelt az eredménye: tanára egy idő után kutatómunkára és egy tanulmány elkészítésére ösztönözte. S mivel a szociológia területén ekkor már semmiféle lehetőség nem volt publikálásra, Ravasz János történelmi téma feldolgozását javasolta egykori diákjának. Makkai Lászlóhoz küldte, aki segített a témaválasztásban, melynek eredményeként született meg Cseh-Szombathy László I. Rákóczi György 1644-es hadjárataival foglalkozó háromrészes tanulmánya.³

A változás reménye, nevezetesen az, hogy újból bekapcsolódhat a tudományos életbe, már e munka közepette, még 1956 tavaszán felsejlett előtte. Szalai Sándor ugyanis, miután kiengedték a börtönből, megkereste őt, valamint Perjés Gézát, és arra az esetre, ha egyetemi katedráját visszakapná, együttműködésüket kérte. Válaszuk egyértelmű volt, Szalai kinevezése azonban a forradalom kitöréséig nem realizálódott. Ezt követő-

² Szalai Sándort 1950-ben törvénysértő perben szabadságvesztésre ítélték, ahonnan 1956-ban szabadult.

³ Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644-es hadjárata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1956. 1. szám, 1957. 1–2. és 3–4. szám.

en, november 4-ig túl kevés volt az idő ahhoz, hogy ezek a tervek valósággá váljanak. A forradalom leverését követően pedig még közel húsz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a szociológia oktatása az egyetemeken megkezdődhessen.

Ennek ellenére Cseh-Szombathy László középiskolai tanári pályafutása 1957-ben befejeződött. Tudomására jutott ugyanis, hogy a Központi Statisztikai Hivatal idegen nyelveket beszélő munkatársakat keres. Jelentkezését származása miatt először elutasították, de ennek ellenére már az év októberétől a KSH Nemzetközi Osztályának munkatársaként folytatta munkáját.

Új munkahelyén ekkor még nem szociológiai, statisztikai ismereteire, hanem angol, német és francia nyelvismeretére volt szükség. Szerencséjére azonban nemcsak az idegen nyelvű sajtó szemléléseivel és idegen nyelvű levelezéssel bízták meg, hanem rövidesen összehasonlító statisztikai elemzéseket is készíthetett. Első szakmai feladata – az életszínvonal-életmód vizsgálat keretében – Budapest és Bécs fogyasztási színvonalának összehasonlító elemzése volt. E munka tapasztalatát is felhasználva készítette el „Az életszínvonal nemzetközi összehasonlításánál alkalmazott mutatószámok kiválasztása” című dolgozatát, amely a Statisztikai Szemle hasábjain jelent meg 1960 közepén.⁴ Közben a KSH Nemzetközi Osztálya által biztosított továbbképzés keretében a magasabb matematikai statisztika alapelemeivel és azok felhasználásának módszereivel ismerkedett meg.

Cseh-Szombathy László ekkor, tudományos pályájának kezdetén, 35 éves volt. Tíz-tizenhárom éves késéssel elindult tehát azon az úton, amelyet kisdiákként elképzelt, és amelyet természetesnek tartott önmaga számára. Tudományos karrierje szempontjából fontos volt, hogy öt év után, 1962-ben a KSH Nemzetközi Osztályról áthelyezték az akkor létrehozott Szociális Statisztikai Osztályra. Az osztály vezetése kedvezően fogadta javaslatát, hogy Peter Townsend kutatásai alapján⁵ az időskorúakkal kapcsolatban hasonló hazai vizsgálatot indítsanak, annak megvalósítására azonban – a KSH belső viszonyai miatt – ekkor még nem volt lehetőség. Helyette egy másik nagyon fontos társadalmi jelenség, a magyarországi öngyilkosságok alakulásának elemzésével bízták meg.⁶ E témakörrel kapcsolatos ismereteit a Közgazdasági és Jogi Kiadónál 1967-ben megjelent Émile Durkheim *Az öngyilkosság* című monográfiájának magyar nyelvű kiadásához írt igen alapos bevezető tanulmányában is kamatoztatta.⁷ Az öngyilkosságokkal kapcsolatos kutatásait követően pedig megvalósíthatta korábbi tervét, az örege-
dés-kutatást.⁸ E vizsgálatot lezárva, egy újabb társadalmi jelenséggel, az alkoholizmus

⁴ Cseh-Szombathy László: Az életszínvonal nemzetközi összehasonlításánál alkalmazott mutatószámok kiválasztása. *Statisztikai Szemle*, 1960. 7. szám, 678–694.

⁵ Peter Townsend: *The family life of old people: an inquiry in East London*. Harmondsworth: Penguin, 1963.

⁶ Cseh-Szombathy László: Az öngyilkosság társadalmi jellege. *Demográfia*, 1963. 2. szám, 186–216.

⁷ Émile Durkheim: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. [Bev.] Cseh-Szombathy László; Bp. Közg. és Jogi K., 1967. 397 l., illetve Cseh-Szombathy László – Heinz Ervin: Az öngyilkosságok vizsgálata. *Statisztikai Szemle*, 1965. 2. szám, 147–163.

⁸ Cseh-Szombathy László: A nyugdíjasok helyzete és problémái. *Demográfia*, 1964. 1. szám, 88–103., illetve Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László: Budapesti nyugdíjasok. *Statisztikai Szemle*, 1965. 7. szám, 675–700.

problémájával foglalkozott.⁹ Energiája szinte kimeríthetetlen volt. A fenti kutatásokkal párhuzamosan 1968-ban Ferge Zsuzsával közösen publikálták „*A szociológiai felvétel módszerei*” című, első magyar nyelvű módszertani kézikönyvet.¹⁰ A kötet, amely egyértelműen meghatározó szerepet játszott a hazai szociológiai kutatás és oktatás módszertani megalapozásában, három kiadást ért meg.

A hatvanas évek végére esett a gyermekgondozási segély hazai rendszerének kialakítása és bevezetése. Cseh-Szombathy ez esetben is kezdeményező volt, javaslatára indult meg ugyanis a rendszeres adatgyűjtés azokról, akik a segélyt igénybe vették. Ez a munka egyben előképét is jelentette annak a kiterjedt vizsgálódásnak, amelyet a rendszerváltoztatás után a népesedéspolitikai kormánybizottság felkérésére irányított.

Cseh-Szombathy László a KSH keretében kifejtett tudományos munkássága révén, amely a szociológia, s ezzel érintkezve a statisztika és bizonyos értelemben a demográfia területét érintette, a hetvenes évekre a legelismertebb hazai társadalomkutatóvá vált. Ebben szerepet játszottak hivatali pozíciójával együtt járó kapcsolatai és lehetőségei, publikációi, konferenciaszereplései, előadásai. Helyzetének stabilizálódásában Szalai Sándor szerepe is jelentős volt. Szalai ugyanis a szociológiai kutatás és oktatás intézményesítése érdekében az 1960-as évektől egykori tanítványára, Cseh-Szombathy Lászlóra is támaszkodott. Cseh-Szombathy ennek köszönhette, hogy még a KSH alkalmazottjaként tagja lett az Akadémia Szociológiai Bizottságának, és hogy bekapcsolódott a nemzetközi időmérleg-kutatásba.¹¹ Ez egyben azt is jelentette, hogy a KSH-tól függetlenül új tudományos kapcsolatokat is teremtve, hazai és nemzetközi tudományos konferenciákon is szerepelt. Pályájának alakulásában szerepet játszott az is, hogy 1969-ben megismerkedett a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családszociológiai Bizottságának elnökével. E kapcsolat tette lehetővé számára, hogy még abban az évben a Genfben rendezett szemináriumon megismerkedhetett a családkutatás akkori legkiválóbbjaival, akik közül többel szakmai és baráti kapcsolatba került. Ezek a kapcsolatok generálták Cseh-Szombathy családkutatással kapcsolatos vizsgálatait, amelyek a hetvenes évek végén lehetővé tették számára, hogy részt vegyen a GYES bevezetésének hatásvizsgálataiban.

Szakmai munkájának hivatali elismerését jelentette, amikor 1970-ben kinevezték a KSH Társadalomstatisztikai Főosztály főosztályvezető helyettesévé. E munkakör tette lehetővé számára, hogy korábbi kutatási javaslatát, az öregek társadalmi helyzetének vizsgálatát megvalósítsa. A kutatást dokumentáló, lezáró 300 oldalt is meghaladó jelentés, amely visszaemlékezése szerint a legjobb munkája volt, publikálatlan maradt. Ad-

⁹ Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László – Vukovich György: A budapesti alkoholisták. *Statisztikai Szemle*, 1968. 12. szám, 1221–1239.

Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László: Az alkoholizmus szociológiai vizsgálatának módszertani problémái. *Alkohológia*, 1970. 3–4. szám, 110–121.

Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László: Az alkoholizmus társadalmi tényezői és hatásai. *Szakszervezeti Szemle*, 1973. 4. szám, 66–70.

¹⁰ Cseh-Szombathy László – Ferger Zsuzsa [összeáll. és a tanulmányokat vál.]: *A szociológiai felvétel módszerei*. Közgazd. és Jogi K. Budapest, 1968. 430 l.

¹¹ Cseh-Szombathy László: International differences in the types and frequencies of social contacts. In Szalai Sándor – Converse, Philip E. et al. (eds.): *The use of time daily activities of urban and suburban populations in twelve countries*. Mouton, European Coordination Centre for Research, The Hague, Paris, 1972. 307–315.

digi kutatásainak eredményességét azonban mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1974-ben az addigi publikációiban megfogalmazott eredmények tézisszerű összefoglalásáért kandidátusi fokozatot kapott.¹²

1973-ben Bálint József lett a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, s ez Cseh-Szombathy Lászlót – féltve az addig kivívott kutatói szabadságát – tájékozódásra készítette. Ennek eredményeként lett 1975. január 1-jén a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa. Ekkor már a család változásaival, a család-szociológiai problémák és módszerek feltárásával, használatával, a háztartási konfliktusok kérdéskörével kapcsolatos tudományos problémák foglalkoztatták. Az ezekhez a kérdéskörökhöz kapcsolódó vizsgálatainak megindításával azonban néhány évet még várnia kellett, mert új munkahelyén az életmódkutatásokkal foglalkozó részleg vezetésével bízták meg. A munkahelyváltással párhuzamosan az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megindult szociológusképzésbe is bevonták. Ezzel egykori álma, hogy egyetemi tanár lesz, ha jelentős kitérőkkel is, de 24 év után elérhető közelségbe került számára. Erre azonban még tíz évet kellett várnia. Egyetemi tanári kinevezését 1984 júniusában kapta meg, de ekkor talán már nem is ez volt fontos számára, hanem az, hogy új pozíciójából közvetlenebbül befolyásolhatta és segíthette a szociológia szaktudományi intézményesülését, a szociológiai oktatás és kutatás jogosságának teljes körű elismertetését, a szakképzett szociológusok felkészítését és útra bocsátását.

Felkészültsége, emberi és kutatói kvalitásai következtében a hetvenes évek végén előbb az MTA Szociológiai Intézet igazgatóhelyettesévé, 1983-ban pedig az intézet igazgatójává nevezték ki. Ettől az időtől kezdve tudományos munkájának centrumát már egyértelműen a családkutatás foglalta el. Ezen a kutatási területen is szisztematikusan járt el. Először 1978-ban megjelentette a „*Változó család*” című tanulmánykötetet¹³, majd egy évvel később a „*Családszociológiai problémák és módszerek*” című könyvében a családdal kapcsolatos szakirodalom legjobb feldolgozását adta közre.¹⁴ A családdal kapcsolatos vizsgálataiból szinte szükségszerűen nőtt ki a váláshoz vezető út megismerésének igénye, valamint a házassági konfliktusok folyamatának kutatása. Akadémiai doktori értekezését is e témakörből írta.¹⁵ A doktori címet 1982-ben kapta meg. E témakörhöz kapcsolódott egyik legfontosabb kutatása, melynek anyaga az 1985-ben publikált „*A házastársi konfliktusok szociológiája*” című könyvben látott napvilágot.¹⁶ Ekkor éppen úgy, mint korábbi vizsgálatai során, nemcsak magyar adatokat használt, hanem ez esetben – nemzetközi összehasonlító kutatást keretében – nyolc ország adatait elemezte. A vizsgálat anyaga, mely az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg,

¹² S. Molnár Edit: Cseh-Szombathy László kandidátusi vitája. *Szociológia*, 1975. 1. szám, 136–138., illetve Lakatos Mária: Cseh-Szombathy László tudományos publikációinak tézises védése. *Statisztikai Szemle*, 1975. 2. szám, 189–191.

¹³ Cseh-Szombathy László [összeáll.]: *A változó család: Tanulmányok*. Kossuth K., Budapest, 1978. 255 l.

¹⁴ Cseh-Szombathy László: *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat, Budapest, 1979.

¹⁵ Cseh-Szombathy László: *A házastársi konfliktus szociológiája* [Doktori értekezés]. Budapest, 1981.

¹⁶ Cseh-Szombathy László: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat, Budapest, 1985. 187 l.

hazai és nemzetközi vonatkozásban is jelentős elismerést jelentett számára.¹⁷ Tudományos munkássága, annak ellenére, hogy intézetvezetői pozíciójából fakadóan számos kérdéskörrel összefüggésben jelentek meg írásai, ezt követően is a családkutatásra irányul. Utolsó, e kérdéskörrel foglalkozó írása 2002-ben jelent meg.¹⁸

Külön kell szólni arról a munkáról, amelyet a szociológia terén nemzetközi vonatkozásban kifejtett. A KSH-ba kerülve, 1957 után nyílt meg előtte ismét a külföldre utazás lehetősége. Ehhez német, angol, francia nyelvismerete jó háttérrel biztosított számára. Első külföldi útját Szalai Sándornak köszönhetette, aki kapcsolatai révén elérte, hogy 1964-ben részt vehessen az UNESCO által szervezett oslói szemináriumon. Itt a társadalomtudományokban alkalmazható matematikai módszerekkel ismerkedett, és további kapcsolatokat generáló ismeretségekre tett szert. Ezek a későbbi évek során újabb és újabb szakmai kapcsolatokkal bővültek. Szerencséje volt, hogy nemzetközi kapcsolatai több lábon álltak, és így ebben a vonatkozásban nem volt kiszolgáltatva munkahelyének (természetesen utazásait, külföldi partnerekkel kialakított munkakapcsolatait neki is jóvá kellett hagyatnia, s a „kor” szokásaihoz híven hazatérve úti jelentéseket kellett készítenie).

A hetvenes évek végétől, de különösen a nyolcvanas évek elejétől új lehetőséget jelentett számára, hogy a nyugat és kelet közötti kapcsolatok kiépítése kölcsönös érdekeken nyugodott, s ebben a társadalomtudományoknak, és ezen belül a szociológiának fontos szerep jutott. Ennek következtében konferenciák, szemináriumok, szakmai konzultációk keretében Európa szinte valamennyi országában járt, de útjai között szerepelt Észak-Amerika, Kína, Japán is. Ezek az utak számára tapasztalatszerzést, a hazai tudományosság számára pedig nemzetközi elismertséget jelentettek. Széles körű nemzetközi kapcsolatai tették lehetővé azoknak a jelentős kutatási eredményeket tartalmazó köteteknek a megjelentetését, amelyeket Cseh-Szombathy László – a már említett „*The aftermath of divorce – coping with family change*” című könyv mellett – neves nyugati szociológusokkal közösen szerkesztett.¹⁹

Intézetigazgatói tevékenysége 1988-ban nyugdíjba vonulásával megszakadt. Ez nem kényszerű, hanem tudatosan vállalt döntés volt számára. A tudományos élettől, korábbi kutatómunkájától azonban nem szakadt el. Továbbra is aktívan részt vett az MTA Szociológiai, majd a Demográfiai Bizottságának munkájában. Ekkor került előtérbe az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézetében végzett oktató munkája, ahol 1995-ig tanított. Nevéhez fűződik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai

¹⁷ Cseh-Szombathy László – Koch-Nielsen, Inger – Trost, Jan – Weeda, Itke (eds.): *The aftermath of divorce – coping with family change. An investigation in eight countries.* European Co-ordination Centre for Research and Documentation in Social Science. Akadémiai K., Budapest, 1985. XII, 219 l.

¹⁸ Cseh-Szombathy László: A rokonság szerepe a mai társadalomban. In Faragó Tamás (szerk.): *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések. Demográfiai szöveggyűjtemény.* Új Mandátum K. Budapest, 2002. 68–80.

¹⁹ Cseh-Szombathy László – Richter, Rudolf: *Familien in Wien und Budapest.* Böhlau Verl., Wien, 1993. 220 l., illetve Mogey John – Cseh-Szombathy László et al. (eds.): *Aiding and aging – the coming crisis in support for the elderly by kin and state.* Greenwood Press, New York, 1990. XIV, 290 l. (Contribution to the study of aging) (Proceedings of the International Seminar in Family Research held in 1988 at the Balaton-Zamardi Conference Center, Zamardi, Hungary.)

giai Intézetének keretében megindított demográfiaoktatás bevezetése. Alapító tagja volt az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében létrejött Szociológia Doktori Iskolának. 1995-ben, hetven évesen, az egyetem professzor emeritusa lett. Mindezekkel párhuzamosan európai egyetemeken tartott előadást, beválasztották az UNESCO bécsi központja igazgatótanácsába, és annak alelnökeként, aktív szerepet vállalt az intézmény irányvonalának meghatározásában.

Életének, tudományos, közéleti szereplésének külön fejezete az 1990 utáni időszak. A nem várt, de remélt rendszerváltoztatás – mivel addig lezárt utakat nyitott meg előtte –, ha radikálisnak nem is mondható, de egyértelműen látványos változást hozott életében. A felajánlott miniszteri pozíciót elhárította, de aktívan bekapcsolódott az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) újjászervezésébe. Az új struktúra és feladatkör meghatározását követően 1994-ig az OTKA Társadalomtudomány Kollégiumának lett az elnöke. Közben nemcsak az ELTE-n, hanem a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen is tanított. Bekapcsolódott a Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszéke mellett működő Családszociológiai Központ munkájába. 1991-ben a Szociológiai Szemle főszerkesztője lett. Támogatta a demográfia intézményesülését, melynek eredményeként az MTA Társadalomkutató Központban népesedéstudományi kutatócsoport jött létre. Egy éven át vendégtanár volt Bécsben. 1999 tavaszán pedig az egyik aláírója volt annak a levélnek, melyet az MTA Demográfiai Bizottsága a népesség fogyásának megállítása érdekében írt a miniszterelnöknek. E levél hatására a miniszterelnök 1999. május 13-án Cseh-Szombathy Lászlót népesedési ad hoc bizottság vezetésével bízta meg. A bizottság, melynek munkájában 22 szakértő vett részt, feladata egy hosszú távú népesedéspolitikai koncepció megfogalmazása volt. Az ad hoc bizottság javaslata és az azt alátámasztó 17 elemzést tartalmazó tanulmánykötet 2001-ben jelent meg.²⁰ Az elemzésben megfogalmazottak hatására jött létre a Magyar Népesedési Kormánybizottság, melynek többek között Cseh-Szombathy László is tagja lett.²¹

A rendszerváltoztatás a tudományos karrierje előtt addig tornyosuló ideológiai akadályokat is elhárította, s így 1993-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta.²² 2001-ben pedig az akadémia rendes tagja lett.²³ Tudományos-közéleti tevékenységét 1994-ben Széchenyi-díjjal, 2000-ben pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje csillaggal kitüntetéssel ismerték el.

²⁰ Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népességgpolitika: tanulmányok*. Századvég, Budapest, 2001. 534 l.

²¹ Az MTI 2001. június 26-án 22.53 órakor a következő hírt hozta nyilvánosságra: „Népesedési kormánybizottságot hozott létre a kormány – közölte Borókai Gábor a kabinet keddi ülését követő sajtótájékoztatón Budapesten. A kormány szóvivő elmondta, hogy a testület feladata a nemzeti népesedési program kidolgozása. A szóvivő utalt arra, hogy egyes előrejelzések szerint a következő 50 évben kétféle milliós is lehet a népesség fogyása; ennek megelőzése érdekében a családok stabil működési feltételeinek megteremtésére van szükség. Borókai Gábor elmondta, hogy a bizottság elnöke a miniszterelnök, titkára pedig a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára lesz.”

Lásd: <http://index.hu/belfold/hirek/57864/?rmd=456>

²² Székfoglaló előadását 1994 áprilisában, „A társadalmi normák változásának szerepe a családi élet alakulásában” címmel tartotta meg.

²³ Székfoglaló előadását az „Ellentmondó tendenciák a párkapcsolatok stabilitásának instabilitásának alakulásában” címmel 2002. január végén tartotta.

Életének 1990-et követő, ideológiai-politikai kötöttség nélküli szakaszára – a publikációs lista alapján – egy könyv, három kisebb önálló kiadvány, hat általa szerkesztett könyv, s mintegy két tucat tanulmány jutott. Ehhez tegyük hozzá, hogy az 1956-ban megjelent első, háromrészes publikációját követően munkásságát 40 önálló mű, 20 általa szerkesztett, összeállított kiadvány, 225 tanulmány, cikk, 22 interjú, írásban rögzített beszélgetés, hozzászólás és 67 recenzió, könyv-, és folyóiratcikk-ismertetés fémjelzi. Mindezek mellett a bibliográfia összeállítója még 201 olyan közleményt talált, amelyben Cseh-Szombathy László munkásságával foglalkoztak. Ezek alapján nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Cseh-Szombathy László impozáns életművet hagyott ránk. Eredményességének okát önmaga módszerességében ragadta meg, és talán akkor járunk el helyesen, ha kutató-, oktató- és tudományos közéleti tevékenységének értékelésekor a ránk hagyott visszaemlékezéséből idézünk. Életére visszatekintve ugyanis a következőket fogalmazta meg:

„Eredendő lustaságomat leküzdve a módszerességgel sikerült magamat a gimnáziumban beverekedni a jeles tanulók közé közepes tehetséggel, ennek köszönhetem, hogy három idegen nyelven is tudtam úgy kommunikálni, hogy más kultúrában felnövő emberekkel is kapcsolatot teremthettem – pedig nyelvek tanulása szempontjából 'süket' voltam – a módszerességből következő kiszámíthatóságom, megbízhatóságom vitt előre pályámon és eredményezte vezetőim elismerését, felkarolását. Pályám igaz sikerei, amelyeket az általános iskolában, a gimnáziumban, az egyetemen az oktatásban értem el, valóban újat nyújtó publikációim, kezdeményezéseim mind elsősorban következetesen végiggondolt és kivitelezett lépéseknek voltak az eredményei. Hiányzott nálam az 'isteni szikra', de ez már gimnazista koromtól fogva nem bántott, tudomásul vettem és e szerint viselkedtem. Nem éreztem sérelmesnek helyemet a második sorban, amit nemcsak a számomra hátrányos kommunista káderpolitikának tulajdonítottam.”²⁴

A fenti gondolatokhoz csak annyit tennénk hozzá, hogy valóban, Cseh-Szombathy László nem volt elméletalkotó, de hát volt-e valaki az saját nemzedékéből, illetve az előtte járó és az őt követő nemzedékek tagjai között. Munkásságának jelentőségét a módszertanilag megalapozott szociológiai szaktudomány megalapozásában, az újabb és újabb területekre kiterjedő példamutató következetességgel megtervezett és végrehajtott vizsgálatok lebonyolításában, a nemzetközi szakirodalomban jelentkező elképzelések és kutatási módszerek rendszerezett közvetítésében, számos esetben hazai adaptálásában ragadhatjuk meg. Mindez még kiegészült oktató munkájával, a szociológiai oktatás színvonalának emelése érdekében kifejtett tevékenységével, a nemzetközi kapcsolatok területén végzett sokrétű munkájával és azzal az emberséggel, amellyel a hozzáfordulók ügyes-bajos dolgait intézte. Folyamatosan tanult, és így, bár nem volt szakképzett szociológus, a hazai szociológiai tudomány épületének létrehozásában – a hozzá hasonlóan szociológiai szakképzésben nem részesült kutatókkal együtt – nemzetközi mércével mérve is minőséget teremtett és hagyott az őt követő nemzedékekre.

²⁴ Életem, ahogy 77 éves koromban visszaemlékezem. 99–100. é.n. [2002] KSH Népeségstudományi Kutatóintézet könyvtára (kézirat).